

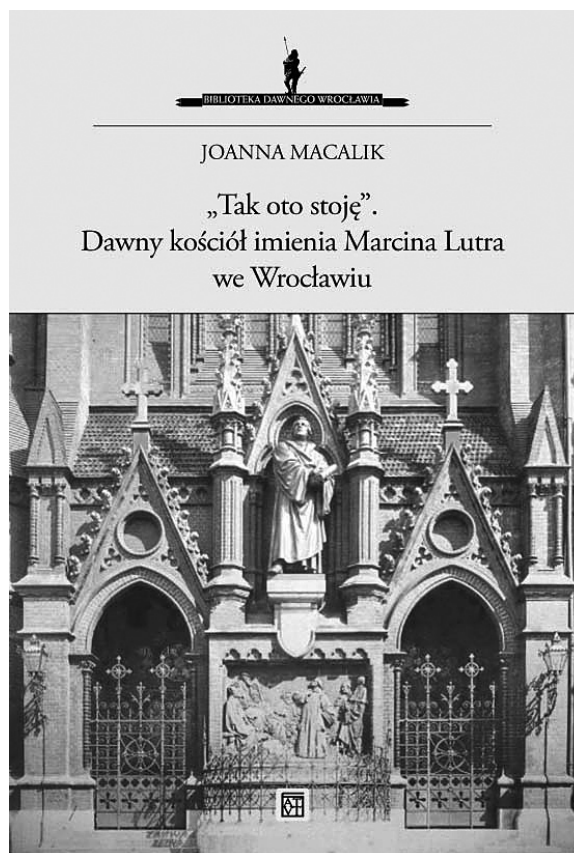
Wojciech Gruk

Joanna Macalik, „*Tak oto stoję*” Dawny kościół imienia Marcina Lutra we Wrocławiu

Wrocław 2011, Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe,
ss. 129, il. 20 na wkładce, ISBN 978-83-7432-791-6

Architektura epoki historyzmu na Śląsku do lat 80. ubiegłego wieku pozostawała poza obszarem zainteresowań badawczych historyków sztuki i architektury. Nie tylko odmawiano uznania jej wysokiego poziomu artystycznego, lecz odrzucano ją również z powodów ideologicznych – jako trwałe świadectwo wielowiekowej obecności kultury niemieckiej na tych terenach. Rozwój badań w omawianej dziedzinie nastąpił dopiero po przełomie 1989 r. i zaowocował wieloma cennymi opracowaniami. Na seminariach prowadzonych przez inicjatorów ówczesnych badań kształcą się kolejne pokolenia młodych, wolnych od uprzedzeń specjalistów¹. Efektem ich prac są interesujące publikacje, czego dowodem jest książka Joanny Macalik.

Recenzowana publikacja powstała na podstawie pracy magisterskiej napisanej na Uniwersytecie Wrocławskim pod opieką prof. dr hab. Agnieszki Zabłockiej-Kos – badaczki, która w dużym stopniu przyczyniła się do rozwoju wiedzy o architekturze i urbanistyce XIX-wiecznego Wrocławia. Na prowadzonym przez nią seminarium magisterskim od lat realizowany jest program badań nad wrocławską architekturą sakralną XIX i XX wieku². Omawiana książka jest pierwszą monografią nieistniejącego już dzisiaj kościoła imienia Marcina Lutra we Wrocławiu. Określenie „monografia” mogłoby się tu wydać mylące, gdyby rozumieć je tylko jako rekonstrukcję formy architektonicznej świątyni oraz jako przepro-

¹ Zob. **A. Zabłocka-Kos**, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu city 1807–1858*, Wrocław 2006, s. 8–9; **eadem**, *Posłowie*, [w:] **J. Macalik**, „*Tak oto stoję*”. *Dawny kościół imienia Marcina Lutra we Wrocławiu*, Wrocław 2011.

² Zob. **Eadem**, *Posłowie...*; **J. Harasimowicz**, *Przedmowa*, [w:] **J. Macalik**, *op. cit.*

wadzenie niezbędnych analiz stylistycznych i ikonograficznych. Autorka podkreśliła jednak we wstępie, że celem jej pracy było przedstawienie możliwie kompletnego obrazu kościoła, co oznaczało konieczność osadzenia przedmiotu badań na „szerokim tle historycznym, społecznym, politycznym i religijnym” (s. 9). Podzieliła tym samym pogląd na badania historyczno-architektoniczne zaproponowany przez jej promotorkę, według której „dzieło architektury tym [...] różni się od obrazu powstałego w pracowni mistrza, że uwikłane jest w splot artystycznych i pozaartystycznych okoliczności i z reguły jest ich wypadkową. Miasto jest tekstem i wielowątkowym »dziełem sztuki«, a jego architektura i urbanistyka nieocenionym źródłem historycznym”³. Takie ujęcie problemu badawczego wymusiło interdyscyplinarność. W efekcie do rąk czytelników trafiła publikacja będąca cennym opracowaniem zarówno z zakresu historii sztuki, jak i historii Wrocławia – ze szczególnym uwzględnieniem XIX-wiecznej kultury religijnej i jej znaczenia w przemianach, jakim miasto w tym stuleciu podlegało. Stan wiedzy o wrocławskim Kościele ewangelickim tej epoki jest wciąż niezadowolający, stąd każdy przyczynek poszerzający rozpoznanie owego zagadnienia należy uważać za istotny i pożądanym⁴.

Recenzowana książka podzielona została na 11 rozdziałów. Pierwsze dwa poświęcono omówieniu stanu badań i źródeł. Autorka dowodzi, że za wyjątkiem haseł encyklopedycznych i artykułów Agnieszki Zabłockiej-Kos oraz wzmianek w pracach Fritza Wenzla i Ulricha Bunzla⁵ kościół imienia Lutra w dotychczasowej literaturze przedmiotu był właściwie nieobecny. Przeprowadzona przez Joannę Macalik kwerenda źródłowa wykazała znikomą liczbę istniejących materiałów ilustracyjnych, przy jednoczesnym zachowaniu wielu materiałów piśmiennych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Archiwum Budowlanym Miasta Wrocławia i Evangelisches Zentralarchiv w Berlinie. Taki charakter dostępnych źródeł – wykorzystanych w pracy w sposób zadowolający – przyczynił się do nadania książce układu bardziej właściwego rozprawom z zakresu historii niż historii sztuki.

Dzieje wrocławskich protestantów, a właściwie stosunków wyznaniowych we Wrocławiu, zwłaszcza w okresie panowania pruskiego, przybliżone zostały w rozdziale trzecim. Rywalizacja wrocławskich ewangelików z katolikami – stały element w pejzażu miasta od czasów reformacji – nasiliła się w wieku XIX, gdy przestrzeń uzyskana w wyniku rozbiórki murów miejskich pozwoliła na odrodzenie się budownictwa sakralnego. Najważniejszą część rozdziału czwartego zaś poświęcono współzawodnictwu wyznań na polu architektury, zapoczątkowanemu w latach 1821–1823 budową ewangelickiego kościoła Jedenastu Tysięcy Dziewic i zakończonemu w 1913 r. budową kościoła św. Pawła tego samego wyznania. Opierając się głównie na wynikach badań Zabłockiej-Kos, Macalik podkreśliła symboliczny sens świątyni w przestrzeni miejskiej – jako form manifestacji aspiracji i ambicji poszczególnych konfesji.

Bezpośrednim impulsem do podjęcia starań o budowę nowego kościoła imienia Lutra były przygotowania do obchodów 400. rocznicy urodzin reformatora w roku 1883. Przebieg wrocławskich uroczystości z okazji tego święta nie został, jak dotąd, opracowany, toteż w piątym rozdziale autorka podjęła się samodzielnego określenia znaczenia owego jubileuszu dla wrocławian. Podstawę źródłową stanowiły tu dla niej artykuły z lokalnych gazet i druki okolicznościowe.

Rozdziały od szóstego do dziewiątego stanowią trzon pracy i zarazem najbardziej wartościową jej część. Zawarto w nich studium kolejnych etapów realizacji kościoła, oparte w większości na badaniach własnych autorki: od podjęcia decyzji o budowie do poświęcenia świątyni. Wykorzystanie akt Śląskiego Konsystorza Ewangelickiego pozwoliło odtworzyć wieloletni (1883–1896) proces planowania i realizacji przedsięwzięcia, za które odpowiedzialny był powstały w kwietniu 1883 komitet budowy. Do problemów, z jakimi musiał się on uporać, należała zbiórka funduszy na prace (rozdział szósty), wybór lokalizacji kościoła i decyzja, czy ma przy nim funkcjonować odrębna parafia, czy też ma on być filią najbardziej zaangażowanej w przedsięwzięcie parafii św. Ber-

³ A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto...*, s. 10.

⁴ Zob. J. Harasimowicz, *op. cit.*, s. 7.

⁵ U. Bunzel, *Entstehen und Vergehen der evangelischen Kirchen Breslaus*, München 1964; F. Wenzel, *Breslaus evangelische Kirchen*, Braunschweig 1949; A. Zabłocka-Kos, *Architektura wrocławskich kościołów protestanckich w XIX w. a kościół św. Elżbiety*, [w:] *Z dziejów wielkomejskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, red. M. Zlat, Wrocław 1996; *eadem*, *Dawny ewangelicki kościół imienia Lutra*, [w:] *Atlas architektury Wrocławia*, t. 1: *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 1997; *eadem*, *Katholischer und protestantischer Kirchenbau in Schlesien im 19. Jahrhundert als Abbild der konfessionellen Konfrontation*, [w:] *Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum*, Hrsg. J. Köhler, R. Bendel, Münster 2002, t. 2.

nardyna (rozdział siódmy). Ostatecznie postanowiono wzniesić kościół na terenie Przedmieścia Szczytnickiego, po wschodniej stronie nowo powstałej Kaiserstrasse, w pobliżu Scheitniger Stern (dzisiejszy plac Grunwaldzki). W ocenie autorki była to lokalizacja prestiżowa, wieńcząca proces tworzenia nowej dzielnicy miasta. W związku z dużą liczbą mieszkających tu ewangelików założono przy kościele nową parafię.

Rozdział ósmy, przedstawiający przebieg konkursu na projekt kościoła i jego realizację, jest szczególnie interesujący. Przywołując wyrażaną publicznie krytykę wymagań konkursowych, przez architekta Felixa Henry'ego określonych jako „odrealnione”, autorka zaprezentowała pewien niewielki, acz ciekawy, aspekt ówczesnych procedur administracyjnych i trybu podejmowania decyzji. Omówiła także pięć najlepszych projektów konkursowych wyłonionych przez jury, ukazując ich zróżnicowanie, stanowiące niewątpliwie echo toczzonego w tamtym okresie w Niemczech sporu o kształt idealnej świątyni protestanckiej. Zwycięski projekt berlińskiej pracowni architektonicznej Abesser & Krüger zakładał budowę kościoła utrzymanego w stylistyce romańsko-gotyckiej, na centralizującym trójkonchowym rzucie. Miał się on charakteryzować monumentalną, malowniczą, silnie rozczłonkowaną i asymetryczną bryłą, od południowo-zachodniej strony wzbogaconą o wysoką na 90 m wieżę na planie sześcioboku. Dalszą część rozdziału poświęcono bardziej szczegółowemu opisowi planowanej budowli, która wkrótce doczekała się realizacji.

Formy architektoniczne i program treściowy nadane kościołowi niosły silny przekaz symboliczny. Dlatego rozdział dziewiąty poświęcono analizie wymowy ideowej świątyni. Wpływ na nią miała niewątpliwie architektoniczna rywalizacja ewangelików z katolikami. Autorka przyjęła za Zabłocką-Kos, że omawiany obiekt stanowił odpowiedź ewangelików na wcześniejszy o ponad 20 lat katolicki kościół św. Michała Archanioła na Ołbinie. Wyrażna inspiracja berlińskim kościołem imienia Lutra manifestowała przywiązanie wrocławskich protestantów do stolicy państwa, podczas gdy nawiązująca do katedry kolońskiej świątynia katolicka dawała wyraz prohabsburskich sympatii miejscowych katolików. Umiejscowienie budowli w sąsiedztwie Kaiserstrasse odczytane zostało jako widoczny w topografii miasta symbol sojuszu władzy państwowej z Kościołem ewangelickim. Na uznanie zasługuje zawarta w omawianym rozdziale analiza ikonograficzna rzeźbiarskiego

i malarskiego wystroju świątyni, uświetnionego dodatkowo witrażami. Z uwagi na brak odpowiednich przekazów fotograficznych analiza ta musiała być bardzo utrudniona, więc pewien niedosyt, jaki pozostaje po lekturze tego fragmentu książki, w żadnej mierze nie obciąża autorki. Za kluczową dla zrozumienia programu ideowego kościoła uznała ona pomnikową figurę Lutra, umieszczoną w centralnej części fasady, ponad reliefem przedstawiającym wystąpienie augustianina na sejmie w Wormacji. Figura ta ukazywała reformatora piszącego słowa słynnej ewangelickiej pieśni *Eine feste Burg*, która w końcu XIX w. zyskała wydźwięk silnie nacjonalistyczny, łączący protestantyzm z niemieckością. Rzeźba była kopią pomnika z Wormacji, gdzie w 1521 r., na sejmie Rzeszy, Luter bronił swoich poglądów. Symbolika tego dzieła podkreślała zatem wytrwałość protestantów w wierze i wierności ojczyźnie oraz była deklaracją skierowaną przeciw innowiercom. Wyzywająca wymowa dekoracji zewnętrznej kościoła nie znajdowała kontynuacji w jego wnętrzu, choć również tam postać reformatora pozostawała najistotniejsza. W tym jednak przypadku chodziło o metaforyczne wyłożenie zasad świadomej przynależności do protestantyzmu, wypływających ze zrozumienia nauk i działalności Ojca Reformacji.

Rozdział dziesiąty jest próbą przeniesienia rozważań z kontekstu miejskiego na tło szersze, ogólnoniemieckie. Zawarto w nim charakterystykę wybranych kościołów rocznicowych imienia Lutra, zbudowanych w sześciu miastach Rzeszy o różnej wielkości i znaczeniu: w Spirze, Lipsku, Berlinie, Apoldzie, Zwickau i Dreźnie. Oparcie tego rozdziału na literaturze przedmiotu, z reguły trudno dostępnej, sprawiło, że dokonany przez autorkę wybór kościołów okazał się dość przypadkowy. Nie należy poczytywać jej tego za ujmę: omawiany rozdział, pozostający niejako na marginesie właściwych rozważań, jest raczej postulatem badawczym, zasygnalizowaniem tematu. Nie pozbawionym do tego własnej refleksji, gdyż kończy się stwierdzeniem, że architekturę wymienionych świątyń łączy wiele cech wspólnych. Interesująca jest hipoteza o celowym zapóźnieniu stylowym kościołów rocznicowych, odpowiadających jeszcze założeniom konserwatywnego *Eisenacher Regulativ*. Nadawano im stylistykę gotycką w czasie, gdy rosła już popularność architektury secesyjnej. Przywiązanie do stylistyki średniowiecza miało – zdaniem autorki – wyrażać ciągłość tradycji niemieckiego protestantyzmu, mającego przecież swoje początki w późnych wiekach średnich. Macalik zauważyła ponadto, że

architekci i decydenci zaangażowani w powstawanie kościołów rocznicowych stanowili dość hermetyczną grupę, którą należałoby kompleksowo zbadać.

Ostatni, jedenasty rozdział, zajęła krótka charakterystyka działalności parafii imienia Lutra oraz zarys dalszego rozwoju wrocławskiego budownictwa sakralnego – do czasów II wojny światowej. Istniejąca niespełna 50 lat parafia starała się odgrywać istotną rolę w życiu mieszkańców Szczytnik, a także Sępolna, gdzie w latach 1923–1933 powstał jej kościół filialny, zachowany do dziś. Główny kościół parafii, właśnie ten imienia Lutra, został zaś wysadzony w powietrze przez hitlerowców w ostatnich dniach walk o Festung Breslau.

Recenzowana książka to dziewiąty tom serii wydawniczej „Biblioteka Dawnego Wrocławia” pod redakcją prof. dra hab. Jana Harasimowicza. Jest

cechą charakterystyczną tej serii, że ukazujące się w jej ramach książki są napisane przystępnie i zrozumiale, służą więc nie tylko specjalistom, lecz także osobom zgłębiających historię kultury i sztuki Wrocławia z czystego zainteresowania. Podejmowane w nich problemy badawcze przedstawiane są zawsze z wyjaśnieniem ich szerszego kontekstu historyczno-kulturowego, co pozwala osobie o przeciętnej wiedzy historycznej w pełni zrozumieć całość wywodu. „Biblioteka Dawnego Wrocławia” przyczynia się tym samym do popularyzacji wiedzy o Wrocławiu. Książka Joanny Macalik dobrze się wpisuje w dotychczasowy profil tej serii.

Wojciech Gruk

Student V roku historii sztuki na Uniwersytecie Wrocławskim.

Summary

WOJCIECH GRUK / A book review: Joanna Macalik, „Tak oto stoję”. Dawny kościół imienia Marcina Lutra we Wrocławiu [‘Here I Stand’. The Former Martin Luther Church in Wrocław], Wrocław 2011

Joanna Macalik’s book is the first monograph of the not preserved Martin Luther Church, which was situated till 1945 in Przedmieście Szczytnickie [Szczytnickie Suburb] in Wrocław. The discussed temple was a jubilee church erected in 1883 to celebrate the 400th birthday anniversary of the Father of the Reformation. The book presents possibly complete picture of the church, what has been achieved by the analysis of the temple placement in the city topography, the analysis of its architectural form, style and iconography of the building, also thanks to combining the subject of studies with a wide historical, social, political and religious background of Wrocław at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries. The study makes a satisfactory use – occasionally for the first time – of the written records kept in Wrocław and Berlin archives. The author also made an attempt to move the considerations from the city context onto the wider, all-German background by characterising the selected jubilee churches from the area of Germany in one of the chapters. Therefore the discussed elaboration is an important study in terms of art history, but also for the history of Wrocław – especially 19th-century religious culture and its meaning in changes that the city underwent in this century. The reviewed book is the ninth volume in the series ‘Biblioteka Dawnego Wrocławia’ [‘Library of Old Wrocław’] edited by Prof. Jan Harasimowicz.